

**ПРАЦЭС АДАПТАЦЫІ ЗАПАЗЫЧАННЯЎ НА ПРЫКЛАДЗЕ
ПЕРШАЙ КНІГІ ТВОРА З. БЯДУЛІ “ЯЗЭП КРУШЫНСКІ”
(РЭДАКЦЫІ 1929 І 1931 ГГ.)¹**

Першая кніга твора З. Бядулі “Язэп Крушынскі” выйшла асобнымі выданнямі ў 1929 г. [1], 1931 г. [2] і 1987 г. (на падставе рэдакцыі 1931 г. згодна з нормамі сучаснага правапісу) [3]. Рэдакцыя 1931 г. – апошняя прыжыццёвая публікацыя першай часткі рамана, у якую самім аўтарам былі ўнесены розныя змены: устаўлены два раздзелы, перанесеныя з другой кнігі твора, дадзены назвы ўсім раздзелам, зроблены некаторыя праўкі на фанетычным, лексічным і марфалагічным узроўнях. Улічваючы, што паміж першай і другой рэдакцыямі прайшло толькі два гады, а ў арфаграфічным афармленні тэксту другога выдання ўжо назіраюцца змены, важна разгледзець культурна-гістарычныя ўмовы, характэрныя для перыяду 1929–1931 гг.

У 1930 г. Правапіснай камісіяй Інбелкульты быў надрукаваны праект беларускага правапісу, падрыхтаваны ў 1927–1929 гг. Дадзены праект падлягаў грамадскаму абмеркаванню, якое ў сувязі з “вялікімі зменамі ў саміх асновах мовазнаўчага жыцця ў Беларусі, што сталі адбывацца ў 1930 г.” [4, с. 100], было адкладзена. Гэты перыяд (з канца 1930 г. да жніўня 1933 г., фактычна да моманту прыняцця 26 жніўня пастановы “Аб зменах і спрашчэнні беларускага правапісу”) характарызуецца вучонымі як пераходны ад навукова-даследчага да дырэктыўнага перыяду ў гісторыі беларускай літаратурнай мовы [6, с. 42]. Менавіта тады “радыкальным чынам узмацніўся палітычна-ідэалагічны кантроль за беларускай лінгвістыкай” [4, с. 100] і пачалі мяняцца погляды на фарміраванне беларускай літаратурнай мовы. У гэтых умовах адбывалася перапрацоўка першай кнігі рамана “Язэп Крушынскі”.

У пастанове “Аб зменах і спрашчэнні беларускага правапісу” важным раздзелам быў “Правапіс слоў іншамоўнага паходжання”, дзе прадпісвалася падпарадкоўваць напісанне ненацісканога [о] ў замежных словах правілам беларускай фанетыкі, але рабілася выключэнне для “інтэрнацыянальных рэвалюцыйных слоў” тыпу *рэволюцыя, совет, комуна*. Акрамя таго, іншамоўнае *e* пасля зычных прапаноўвалася перадаваць літарай *e* замест *э* (*методыка, геаграфія*); было пастаноўлена перадаваць [л] “згодна традыцыйнага, пашыранага ў БССР вымаўлення, г. зн. пераважна цвёрда: *метал, бензол, алмаз...*”; пасля літар *з, с* было прадпісана заўсёды пісаць *і* (*сістэма, фізіка*) і інш. [5, с. 7–8].

У дадзеным артыкуле разгледзім, як адбываўся працэс адаптацыі замежных слоў у беларускай мове 1929–1931 гг. на прыкладзе першых двух рэдакцый твора З. Бядулі “Язэп Крушынскі”. У выніку аналізу тэксту на матэрыяле выбраных 160 лексем іншамоўнага паходжання вылучаны наступныя групы запазычанняў.

¹ Пры напісанні артыкула былі выкарыстаны крыніцы тэксту першай кнігі рамана, падрыхтаваныя для падкорпуса беларускіх пісьмовых тэкстаў 1918–1941 гг.

1. Да першай групы, прадстаўленай самым вялікім блокам лексем, адносяцца запазычанні, якія ў рэдакцыях 1929 г. і 1931 г. графічна супадаюць. Гэта у значнай ступені звязана з невялікім прамежкам часу паміж узнікненнем адной і другой рэдакцыі, які, на наш погляд, быў недастатковы для завяршэння працэсу засвойвання новага слова. Да таго ж, абедзве рэдакцыі ствараліся да рэформы беларускага правапісу 1933 г., таму напісанне запазычанняў адпавядае тагачасным нормам транслітарацыі замежных слоў і адрозніваецца ад сучаснага правапісу. Для гэтай групы характэрны наступныя прыкметы:

- захаванне *о* ў ненаціскай пазіцыі (*акробатычны, аўторытэт, колектыў, комсамол, комунізм, кондуктар, канкрэтны, кантрабанда, кантраст, кантроль, корэспондэнцыя, мотыў, одэколёнчык, профэсія* і г. д.);

- захаванне перад іншамоўным *е* цвёрдасці зычных [б] (*жалезна-бэтонны, бэнзына, губэрня*); [д] (*корэспондэнцыя, дэмакратычны, ідэолёгія, брудэршафт*); [т] (*інтэлігентны, матэрыял, інтэрнацыянал, эстэтызм, тэорыя*); [з] (*газэта, музэй, прэзэнт*); [с] (*сэміцкі, псеўдонім, сэмінарыя, дэмісэзонны*); [п] (*пэдагог, экспэрымэнт, эпопея, апэтыт, экспэртыза*); [м] (*мэтод, амэрыканскі, мэлёдыйны, мэлянхолічна*); [н] (*анэкдот, габінэт, сонэт, монэтка, плянэта*); [в] (*сарвэтка, канвэрт, рэвэранс, вэер, унівэрсытэт, Жюль Вэрн* і інш.);

- захаванне мяккасці гука [л’]: *баляда, бухгалтар, доляр, лёзунг, лягер, мэлёдыя, плян, планэта, псіхолёгія, хронолёгічны* і г. д.;

- напісанне паводле лацінскай традыцыі “бета” як [б]: *Барбара, юбэлір, Абэль, бабілёнцы*; “фіта” як [т]: *патос, мітычны*.

2. Другая група запазычанняў складаецца з лексем, якія ў рэдакцыях 1929 г. і 1931 г. адрозніваюцца ступенню засвоенасці. Як правіла, у рэдакцыі 1931 г. словы замежнага паходжання прадстаўлены больш адаптавана (іх напісанне падпарадкоўваецца фанетычнаму прынцыпу беларускай арфаграфіі); напрыклад, больш шырока распаўсюджана з’ява аканья:

<i>Рэдакцыя 1929 г.</i>	<i>Рэдакцыя 1931 г.</i>
<i>контрoль</i>	<i>кантрoль</i>
<i>Прoлетарская (вуліца)</i>	<i>Пралетарская (вуліца)</i>
<i>кoмплект</i>	<i>камплект</i>
<i>кoндуктар</i>	<i>кандуктар</i>

Тым не менш, у рэдакцыі 1929 г. сустракаецца варыянт *паўночны* (параўн. у рэд. 1931 г.: *поўночны*).

Адлюстраванне на пісьме аканья ў некаторых іншамоўных лексемах адбываецца непаслядоўна. Так, у рэдакцыі 1929 г. рэгулярна выкарыстоўваецца графічны варыянт *портрэт*, але адзін раз сустракаецца варыянт *партрэт*, які у сучаснай беларускай мове з’яўляецца нарматыўным. Цікава, што ў рэдакцыі 1931 г. аўтар ужывае толькі напісанне *портрэт*, што можа быць абумоўлена неканчатковай засвоенасцю гэтага запазычання на фанетычным узроўні. У абедзвюх рэдакцыях выкарыстоўваюцца варыянты *агроном / агрoном*. У рэдакцыі 1929 г. варыянт *агрoном* – 2 разы (у параўнанні з варыянтам *агроном* – 114 разоў), а ў рэдакцыі 1931 *агрoном* – 4 разы (*агроном* – 116 разоў).

У напісанні некаторых лексем у другой рэдакцыі была цалкам знята непаслядоўнасць (*контр*рэвалюцыя / *контрр*рэвалюцыя (1929 г.) – *контрр*рэвалюцыя (1931 г.); *кішень* / *кішэнь* (1929 г.) – *кішэнь* (1931 г.)).

У асобных выпадках сустракаюцца фанетычна засвоеныя варыянты напісання замежных слоў з мяккімі зычнымі [с'] і [з'] перад [і].

Рэдакцыя 1929 г.	Рэдакцыя 1931 г.
<i>портсыгар</i>	<i>портсігар і портсыгар</i>
<i>сырэна</i>	<i>сірэна</i>
<i>фізіяномія</i>	<i>фізіяномія і фізіяномія</i>

Разам з тым, у абодвух выданнях ёсць лексічныя адзінкі, дзезычныя [с] і [з] не змякчаюцца: *сым*балічны, *сым*баль, *псы*холёгія, *сым*этрыя, *вэл*сыпэд, *фізы*чны, *магазын*, *позы*цыя, *візы*тны, *бэнзы*на, *композы*тар.

Захаванне мяккасці гукі [л'] – таксама непаслядоўная з'ява. Так, у рэдакцыі 1929 г. сустракаецца графічны варыянт *гумалястыкавы*, а ў рэдакцыі 1931 г. – два варыянты гэтай лексемы: *гумаластыкавы* і *гумаластыкавы*.

У рэдакцыі 1929 г. паслядоўна выкарыстоўваецца лексема *вагзал*, а ў рэдакцыі 1931 г. – *вакзал*, згодна з традыцыйным прынцыпам арфаграфіі. У абедзвюх рэдакцыях гэтым прынцыпам арфаграфіі рэгламентуецца напісанне слоў *экзэмпляр*, *экзамін*, *экзаменаваць*.

3. Да трэцяй групы належаць запазычанні, якія ў пазнейшай рэдакцыі твора замяняліся спрадвечна беларускімі словамі. Так, для замены запазычанняў выкарыстоўваюцца моўныя сінонімы (*тэрыторыяльнай* (1929 г.) – *мясцовай* (1931 г.)), а ў большасці выпадкаў – кантэкстуальныя сінонімы (*На гэтым месцы ён бачыў такія прыгоды тысячы разоў. Гэта для яго было старым, надакучлівым трафарэтам* (1929 г.) – *На гэтым месцы ён бачыў такія прыгоды тысячы разоў. Гэта для яго было старой, надакучлівай справай* (1931 г.)²; *Тут касец навесялеў і загаварыў зноў аўторытэтным тонам* (1929 г.) – *Тут касец навесялеў і загаварыў зноў упэўненым, урачыстым тонам* (1931 г.)³; *Гэта для яго абстрактная развага, якая розуму і сэрцу мала гаворыць* (1929 г.) – *Гэта для яго пустая развага, якая розуму і сэрцу мала гаворыць* (1931 г.)⁴).

Варта адзначыць, што слова іншамойнага паходжання можа замяняцца словавазлучэннем: *Толькі калі-ні-калі⁵ ківаў галавою ў знак згоды, гаварыў “угум”, маскіруючы, такім чынам, сваю неінтэлігентнасць* (1929 г.) – *Толькі калі-ні-калі ківаў галавою ў знак згоды, гаварыў “угум”, маскіруючы, такім чынам, свае слабыя веды* (1931 г.), дзе ў слове *інтэлігентнасць* актуалізуецца значэнне ‘адукаванасць, культурнасць’ [7, т. 2, с. 552].

Акрамя таго, зрэдку запазычанні замяняюцца словамі з іншымі значэннямі, што можа тлумачыцца неабходнасцю дадаць новыя сэнсы ў змест тэксту. Параўн.: *У канцы гутаркі ён заўсёды акцэнтаваў кропку велічынёю ў стог і пасля элегантнага рэвэрансу ціханька, як мыш, высоўваўся з габінэту*

²У першым прыкладзе актуалізавана пераноснае значэнне слова *трафарэт*: ‘2. перан. Раз і назаўсёды прыняты ўзор каго-, чаго-небудзь, якога слепа прытрымліваюцца; шаблон’ [7, т. 5, кн. 1, с. 516].

³У першым варыянце слова *аўторытэтны* мае значэнне ‘2. які не дапускае пярэчанняў; уладны (пра тон, жэст, выгляд і пад.)’ [7, т. 1, с. 303];

⁴Слова *абстрактная* азначае ‘1. процілеглае канкрэтны’ [7, т. 1, с. 79].

⁵У прыкладах захоўваецца правапіс арыгінала.

начальніка (1929 г.) – У канцы гутаркі ён заўсёды акцэнтаваў кропку велічынёю ў стог і пасья **многазначнага** рэвэрансу ціханька, як мыш, высоўваўся з габінэту начальніка (1931 г.); Яе трэба было зваць ня Бэргер, а Кветка, бо ад яе заўсёды пахла **парфумэрыяй** (1929 г.) – Яе трэба было зваць ня Бэргер, а Кветка, бо ад яе заўсёды пахла **кветкамі** (1931 г.).

Адзінкавым прыкладам прадстаўлена адваротная з’ява, калі слова беларускага паходжання замяняецца замежным словам: *Два брахуны (адзін Дзяцел, другі Дрозд) вялі цяпер між сабою заядлую бойку* (1929 г.) – *Два брахуны (адзін Дзяцел, другі Дрозд) вялі цяпер між сабою слоўны турнір* (1931 г.). У дадзеным выпадку замена ўласна беларускай лексемы на запазычанне надае сатырычнае адценне фразе і сітуацыі ў цэлым, дзякуючы сумяшчэнню ў адным сказе слоў размоўнага і кніжнага стылю (*брахуны, турнір*).

Такім чынам, у рэдакцыі першай кнігі твора Змітрака Бядулі “Язэп Крушынскі” 1931 г. у параўнанні з папярэднім варыянтам 1929 г. адбываецца паступовае засваенне запазычанняў на фанетычным узроўні (з’ява акання, змякчэнне [с] і [з] перад [i]), а таксама аддаецца перавага варыянтам традыцыйнага напісання некаторых слоў. Большасць лінгвістычных змен носіць непаслядоўны характар. На лексічным узроўні ў рэдакцыі 1931 г. назіраецца замена слоў замежнага паходжання моўнымі ці кантэкстуальнымі беларускімі сінонімамі, сінанімічнымі выражэннямі, а таксама больш далёкімі ў сэнсавых адносінах словамі.

Літаратура

1. Бядуля, З. Язэп Крушынскі. Раман. Кніга першая / З. Бядуля. – Менск : Беларускае дзяржаўнае выдавецтва, 1929 г. – 332 с.
2. Бядуля, З. Язэп Крушынскі. Раман. Кніга першая / З. Бядуля. – Менск : Беларускае дзяржаўнае выдавецтва, 1931 г. – 416 с.
3. Бядуля, З. Язэп Крушынскі. Раман. Кніга першая // Зб. твораў у 5 т. – Т. 4. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1987. – 375 с.
4. Запрудскі, С. М. Гісторыя беларускага мовазнаўства (1918–1941) : дапаможнік / С. М. Запрудскі. – Мінск : БДУ, 2015. – 191 с.
5. Змены беларускага правапісу ў Савецкай Беларусі. Правапіс слоў іншамоўнага паходжання // “Звязда”. – 1933. – № 189. – С. 7–8.
6. Кошчанка, У., Мартысюк, В. Корпус беларускіх пісьмовых тэкстаў 1918–1941 гг.: прынцыпы ўкладання / У. Кошчанка, В. Мартысюк // Беларуская лінгвістыка. Вып. 87. – Мінск : Беларуская навука, 2021. – С. 42–48.
7. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т., 6 кн. / Акад. навук БССР, Ін-т мовазнаўства ; пад агул. рэд. К.К. Атраховіча (К. Крапівы). – Мінск : Беларус. сав. энцыкл., 1977–1984. – 5 т.